

Pozitif Hukukta Direnme Hakkı: Normatif Değer, Uygulanabilirlik ve İdeolojik Meşrulaştırma*

The Right To Resist In Positive Law: Normative Value, Enforceability and Ideological Legitimization

ÖZET

Direnme hakkı, siyasal iktidarın hukuk dışına çıktığı ve temel hakları ağır biçimde ihlal ettiği durumlarda yönetilenlerin son çare olarak başvurabileceği karşı koyma yetkisi olarak tanımlanabilir. Ancak hakkın kullanılabilmesi varsayılan anda, hakkın hukuki geçerliliğinin dayandığı pozitif hukuk düzeni ya etkisizleşmiş ya da direnmenin muhatapı haline gelmiştir. Bu nedenle direnme hakkı doğal hukuk ve meşruiyet teorileriyle açıklanabilse de olağan yargısal usuller içinde bağımsız ve rutin biçimde ileri sürülen bir hak olarak işleyemez. Çalışmada Magna Carta, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, Virginia Haklar Bildirgesi, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Almanya Temel Yasası ve Çekya Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, Sened-i İttifak ve 1961 Anayasası incelenmektedir. İncelenen metinlerin bir bölümünde direnme hakkının darbe, devrim veya kurucu iktidar tecrübelerinin ardından anayasal düzeni koruma, geçmişteki kopuşu meşrulaştırma ya da siyasal hafıza oluşturma işlevleriyle kodifiye edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu hükümlerin hukuki ve yorumlayıcı değer taşıyabildiği, ancak olağan yargısal usuller içinde bağımsız ve rutin biçimde kullanılmalarının yapısal olarak sınırlı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Direnme Hakkı, Temel Haklar, Hukuk Düzeni, Devrim, Meşruiyet

ABSTRACT

The right to resist may be defined as the authority of the governed to engage in resistance as a last resort when political power acts outside the law and gravely violates fundamental rights. However, at the point when this right is presumed to become exercisable, the positive legal order on which its legal validity rests has either become ineffective or itself become the object of resistance. Accordingly, although the right to resist may be explained through theories of natural law and legitimacy, it cannot operate as a right that is independently and routinely invoked through ordinary judicial procedures. This study examines Magna Carta, the 1789 Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, the Virginia Declaration of Rights, the Universal Declaration of Human Rights, the German Basic Law and the Czech Charter of Fundamental Rights and Freedoms, the Sened-i İttifak, and the 1961 Constitution of Türkiye. The analysis concludes that, in some of the texts examined, the right to resist was codified following coups, revolutions, or experiences of constituent power in order to protect the constitutional order, legitimize a past rupture, or construct political memory. Although these provisions may possess legal and interpretive value, their independent and routine exercise through ordinary judicial procedures remains structurally limited.

Keywords: Right to Resist, Fundamental Rights, Legal Order, Revolution, Legitimacy

GİRİŞ

Direnme hakkı, kamu hukuku düşüncesinin oldukça gerilimli alanlarından birini oluşturmaktadır. Bir yandan siyasal iktidarın sınırsız olmadığı, hukukun ve temel hakların iktidar karşısında korunması gerektiği kabul edilmektedir. Diğer yandan modern devlet, şiddet kullanımını hukukileştiren ve tekelinde tutan aygıt olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle direnme hakkı, siyasal iktidarın şiddet tekeli hukuka aykırı biçimde kullandığı ve meşruiyetini yitirdiği eşikte gündeme gelmekte; fakat tam da bu nedenle pozitif hukukun olağan kavramlarıyla açıklanması güçleşmektedir.

Direnme hakkına ilişkin klasik tanımlar, ağır hak ihlallerine yol açan, meşruiyetini kaybeden veya anayasal sınırları ortadan kaldıran iktidara karşı halkın başkaldırma yetkisine işaret eder (Taşkın, 2004: 38). Bu tanım, hakkın tarihsel ve siyasal anlamını açıklamak bakımından yararlıdır. Ne var ki makalenin temel problemi, direnme hakkının pozitif hukuk düzeni içinde normatif değer taşıyıp taşımadığıdır. Başka bir ifadeyle sorun, “direnme hakkı adil midir?” sorusundan çok, “direnme hakkı pozitif hukukta, örneğin mahkemeler önünde ileri sürülebilir bir hak mıdır?” sorusudur.

Kadir Kaan Berksoy¹

How to Cite This Article

Berksoy, K. K. (2026). Pozitif Hukukta Direnme Hakkı: Normatif Değer, Uygulanabilirlik ve İdeolojik Meşrulaştırma. *International Social Sciences Studies Journal*, (e-ISSN:2587-1587) 12(9), 1363-1370. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23033960>

Arrival: 21 July 2026

Published: 30 September 2026

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

* Bu makale, “Direnme Hakkı ve Pozitif Hukuktaki Değeri” başlıklı yüksek lisans tezinden uyarlanmıştır.

¹ Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara, Türkiye. ORCID: 0000-0002-3410-5770

Bu nedenle makalede önce direnme hakkının pozitif hukukla ilişkisi ele alınacak; ardından Magna Carta, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, Virginia Haklar Bildirgesi ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi yaptırım ve uygulanabilirlik bakımından incelenecektir. Daha sonra Almanya ve Çekya'daki anayasal koruma hükümleri ile Türk hukuku bakımından Sened-i İttifak, 1961 Anayasası'nın başlangıcı değerlendirilecektir. Son bölümde direnme hakkının pozitif hukukta ideolojik, sembolik ve kurucu meşruiyet işlevleri tartışılacaktır.

DİRENME HAKKININ POZİTİF HUKUKLA İLİŞKİSİ

Doğal Hukuk Kaynaklı Bir Kavramın Pozitif Hukuka Aktarılması

Direnme hakkı esas itibarıyla doğal hukuk, toplum sözleşmesi ve insan hakları düşüncelerinin kesişiminden doğmuştur. Bu düşünceye göre siyasal iktidar, belirli sınırları aşarak temel hakları ortadan kaldırdığında kendisini hukuk düzeninin dışına çıkarmış olur ve yönetilenlerin itaat yükümlülüğü sona erer. Dolayısıyla direnme hakkı, olağan hukuki yolların etkisiz kaldığı durumlarda başvurulabilecek son çare niteliğinde değerlendirilmektedir (Taşkın, 2004: 39).

Siyasal iktidarın sınırlarını aştığı duruma ilişkin olarak istisna hali kavramına değinmek de açıklayıcıdır. Agamben, istisna halini özel bir hukuk biçimi olarak değil, hukuk düzeninin askıya alınması yoluyla hukukun sınırını açığa çıkaran bir durum olarak değerlendirmektedir (Agamben, 2005: 4). Ona göre istisna hali hukuk düzeninin ne bütünüyle içinde ne de dışında yer almakta; içerisi ile dışarısının birbirine karıştığı bir eşik oluşturmaktadır (Agamben, 2005: 23). Schmitt ise en üstün siyasal iktidar olan egemeni istisna haline karar veren kişi olarak tanımlamakta ve genel normlarla gerçek bir istisnanın varlığını önceden bütünüyle belirleyemeyeceğini belirtmektedir (Schmitt, 2005: 5). Schmitt'e göre anayasa olağanüstü durumda en fazla kimin harekete geçeceğini gösterebilir; durumun istisnai olup olmadığına ve bunun giderilmesi için ne yapılacağına ilişkin karar egemene aittir (Schmitt, 2005: 6). Bu iki yaklaşımdan hareketle, direnme hakkı ile istisna halinin hukuk düzeninin sınırında ortaya çıkmaları bakımından benzerlik taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte istisna halinde karar yetkisi egemene atfedilirken, direnme hakkının doğup doğmadığını bağlayıcı biçimde belirleyecek önceden kurulmuş bir karar merciinin bulunmaması, iki kavram arasındaki temel ayrımı oluşturmaktadır.

Doğal hukuk kaynaklı bir kavramın pozitif hukuk içine aktarılması, kavramın içeriğini de değiştirmektedir. Doğal hukuk düzleminde direnme hakkı, meşruiyetini pozitif hukukun üzerinde kabul edilen adalet, akıl, insan onuru veya temel haklar gibi ölçütlerden alır. Pozitif hukuk düzleminde ise bir hakkın geçerliliği, yürürlükteki hukuk düzeni tarafından tanınmasına, kapsamının belirlenmesine ve uygulanma usullerinin gösterilmesine bağlıdır. Direnme hakkı bakımından zorluk, bu iki mantığın aynı anda işletilememesinden kaynaklanır.

Pozitif hukuk bakımından belirlilik temel bir gerekliliktir. Direnme hakkı ise doğası gereği belirsiz bir eşikte doğar: İktidar ne zaman meşruiyetini kaybetmiştir, olağan yollar ne zaman tükenmiştir, direnmenin ölçüsü ne olacaktır ve direnmenin halk adına kullanıldığını kim belirleyecektir? Bu sorulara önceden belirlenebilir, soyut ve nesnel cevaplar verilmesi çoğu zaman mümkün değildir. Hakkın doğduğu eşik ve kullanım koşullarının önceden belirlenememesi yargısal uygulanabilirliğini önemli ölçüde zayıflatmaktadır. Zaten direnme hakkının sahibi olduğu kabul edilen yönetilenler, bu hakkın koşullarını bağlayıcı biçimde tespit edecek yetkiye de sahip değildir. Ayrıca direnme hakkı, hukukun olağan işleyişinin askıya alındığı bir eşığa ilişkindir. Kendi ortadan kalkışını geçerli ve uygulanabilir bir prosedüre bağlayamayan hukuk düzeni bakımından direnme hakkı böylece hukuk dışı alana taşınır.

Pozitif Hukuki Değer ve Direnme Hakkı

Direnme hakkının pozitif hukuk bakımından taşıdığı değeri değerlendirebilmek için, öncelikle bir metnin hukuk düzeni içinde ne tür bir normatif işlev gördüğünün açıklığa kavuşturulması gerekir. Bir hükmün anayasa metninde yer alması, onun mutlaka mahkemeler önünde bağımsız biçimde ileri sürülebilen bir dava hakkı oluşturduğu anlamına gelmez. Bununla birlikte doğrudan dava hakkı oluşturmaması veya kendi içinde yaptırım öngörmemesi de hükmün hukuki değer taşımadığı sonucunu doğurmaz. Bu nedenle direnme hakkı içeren bir hükmün siyasal, ideolojik veya sembolik bir açıklamadan mı ibaret olduğu, yoksa hukuk düzeni içinde izin, yetki, yükümlülük, yorum ölçütü veya yaptırımların uygulanma alanını etkileyen bir sonuç mu doğurduğu incelenmelidir.

Kelsen, hukuku insan davranışlarını düzenleyen ve belirli davranışlara cebir işlemleri bağlayan bir düzen olarak tanımlamaktadır (Kelsen, 1967: 33). Fakat hukuk düzeninin cebri niteliği, her hükmün kendi içinde doğrudan bir ceza veya tazminat yaptırımı içermesini gerektirmez. Yetki veren, normların oluşturulma usulünü belirleyen veya başka normların uygulanma alanını sınırlandıran hükümler de cebri hukuk düzeni içinde hukuki işlev görebilir. Bu tür hükümler, kendi başlarına yaptırım öngörmeseler bile yaptırım normları, yetki ilişkileri ve norm üretme süreçleriyle kurdukları bağlantı üzerinden hukuk düzenine dâhil olurlar.

Kelsen'in hukuk düzenini cebri bir normlar sistemi olarak kavrayan yaklaşımı direnme hakkına uygulandığında, asıl sorun hükmün kendi içinde ayrıca bir yaptırım taşıyıp taşıyamaması değildir. İncelenmesi gereken, direnme hükmünün cebri hukuk düzeni içinde hangi hukuki sonucu doğurduğudur. Anayasa, belirli koşulların gerçekleşmesi hâlinde halka direnme hakkı tanıyorsa, bu hüküm hukuki bir izin vermekte ve normal koşullarda yaptırıma bağlanabilecek bazı davranışların hukuka aykırılık niteliğini ortadan kaldırmakta veya bu davranışlara ilişkin yaptırım normlarının uygulanma alanını sınırlandırabilmektedir. Bu nedenle ileriye dönük ve koşullu biçimde düzenlenen bir direnme hakkı, yalnızca sembolik bir açıklama değil, pozitif hukuk düzenine ait bir normdur.

Buna karşılık geçmişte gerçekleşmiş bir devrim veya müdahaleyi direnme hakkının kullanılması olarak nitelendiren bir hüküm, halka gelecekte kullanılabilecek açık ve koşullu bir davranış izni vermeyebilir. Böyle bir hüküm yine anayasa metninin parçası olarak hukuki ve yorumlayıcı değer taşıyabilir; ancak yetkilendirici işlevinden çok geçmişteki kurucu kopuşu açıklayan ve meşrulaştıran yani ideolojik işlevi öne çıkar.

Kelsen'in yaklaşımı, direnme hükmünün kendi içinde yaptırım öngörmese bile cebri hukuk düzeniyle bağlantı kurarak hukuki işlev taşıyabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte bu yaklaşım, söz konusu hükmün hukuk düzeni içinde hangi geçerlilik ölçütleriyle tanındığını, hangi yetki ilişkilerini etkilediğini ve kurumsal karar süreçlerinde nasıl işleyebileceğini tek başına bütünüyle açıklamamaktadır. Bu nedenle direnme hakkının pozitif hukuki değerini yalnızca yaptırım normlarıyla bağlantısı bakımından değil, geçerlilik, yetki ve uygulama ilişkileri bakımından da değerlendirebilmek için Hart'ın birincil ve ikincil kurallar ayırımına başvurulması gerekir. Hart'ın yaklaşımı, doğrudan yaptırım öngörmeyen bir anayasa hükmünün tanıma, değiştirme ve yargılama kurallarıyla kurduğu ilişki ölçüsünde hukuk düzeni içinde nasıl bir işlev taşıyabileceğinin incelenmesine imkân vermektedir. Hart, kişilere ne yapmaları veya yapmamaları gerektiğini bildiren kuralları birincil kurallar; bu kuralların nasıl tanınacağını, değiştirileceğini ve uygulanacağını belirleyen kuralları ise ikincil kurallar olarak tanımlamaktadır (Hart, 1994: 91). Hart'ın tanıma kuralı, belirli bir hukuk düzeninde hangi normların geçerli hukuk olarak kabul edileceğini belirleyen ölçütleri ifade etmektedir (Hart, 1994: 95). Değiştirme kuralları, yeni normların yürürlüğe konulmasına veya mevcut normların kaldırılmasına ilişkin yetkileri düzenlemektedir (Hart, 1994: 96). Yargılama kuralları ise bir ihlalin gerçekleşip gerçekleşmediğine karar verecek kişi ve organları, bunların yetkilerini ve uygulanacak usulleri belirlemektedir (Hart, 1994: 97). Böylece hukuk düzeni, yalnızca davranış yükümlülüklerinden değil, bu yükümlülüklerin geçerliliğini, değiştirilmesini ve uygulanmasını düzenleyen birincil ve ikincil kuralların birleşmesinden oluşmaktadır (Hart, 1994: 98).

Hart'ın yaklaşımının direnme hakkı bakımından önemi, yaptırım taşımayan her anayasa hükmünün hukuki değer taşıdığını göstermek değil, hükmün hukuk düzeni içinde kişilerin hak, yükümlülük ve yetkilerini değiştirip değiştirmediğinin incelenmesine imkân vermesidir. Bir direnme hükmü, belirli koşullar altında halka direnme izni veriyor ve normal şartlarda yaptırıma bağlanan fiillerin hukuki nitelendirilmesini veya bu fiillere uygulanacak yaptırım normlarının kapsamını değiştirebiliyorsa pozitif hukuk bakımından gerçek bir normatif işlev taşır. Böyle bir hüküm, somut olayda uygulanacak normların belirlenmesinde koşullu bir anayasal izin veya yorum ölçütü oluşturabilir. Buna karşılık geçmişte gerçekleşmiş bir devrim veya müdahaleyi direnme hakkının kullanılması olarak nitelendiren, fakat geleceğe yönelik bir izin vermeyen hükümler, direnme hakkı bakımından kişilerin hukuki konumunu değiştirmemektedir. Bu tür hükümlerin anayasal metin içindeki yorumlayıcı değeri korunabilse de siyasal, ideolojik ve meşrulaştırıcı işlevleri öne çıkmaktadır.

Direnme Hakkının Son Çare Niteliği ve Sivil İtaatsizlikten Ayrılması

Direnme hakkı, hukuk devleti düşüncesinden önce de siyasal iktidarın meşruiyetini kaybetmesine karşı ileri sürülmüştür. Bununla birlikte çağdaş anayasal düzende hukuk devleti, siyasal iktidarın hukuka aykırı işlemlerini direnmeye başvurulmadan önce önlemeye, sınırlandırmaya veya gidermeye yönelik mekanizmalar içermektedir. Yargısal denetim, etkili hak arama yolları, siyasete katılım, çeşitli çatışmaların hukuk düzeni içinde çözülebilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle direnme hakkının son çare şartı, yalnızca bir hukuka aykırılığın ortaya çıkmasıyla değil, söz konusu mekanizmaların iktidarı sınırlandırma, hak ihlallerini giderme veya anayasal düzeni koruma kapasitesini esaslı biçimde kaybetmesiyle gerçekleşir. Yani hukuk devleti direnmeye başvurulmadan önce mevcut olan hukuki çareleri ve bunların ne zaman tükenmiş sayılacağını açıklayan ölçütü oluşturmaktadır.

Bu çarelerin kapsamının belirlenebilmesi için farklı hukuk geleneklerindeki hukuk devletinin ortak kurumsal unsurlarına bakılması gerekir. Venedik Komisyonu, isimlendirmeleri farklı olmakla birlikte *rule of law*, *Rechtsstaat* ve *État de droit* gelenekleri arasında ortak unsurlar bulunduğunu kabul etmektedir. Bu ortak unsurlar; kanunilik, hukuki güvenlik, keyfiliğin yasaklanması, bağımsız ve tarafsız mahkemeler önünde adalet erişimi, idari işlemlerin yargısal denetimi, insan haklarına saygı, ayrımcılık yasağı ve kanun önünde eşitlik unsurlarından oluşmaktadır (Venedik Komisyonu, 2011: para. 41). Bu güvenceler etkili biçimde işlemeye devam ettiği sürece, hak ihlallerinin ve iktidarın hukuka aykırı işlemlerinin hukuk düzeni içindeki kurumsal yollarla giderilebilmesi mümkündür.

Direnme hakkının son çare olma şartı ise bu yolların yalnızca belirli bir uyuşmazlık bakımından sonuç vermemesiyle değil, iktidarı sınırlandırma, hak ihlallerini giderme veya anayasal düzeni koruma kapasitelerini esaslı biçimde kaybetmeleriyle ortaya çıkar. Hatta bu bağlamda hukuk devleti ihlallerin direnme hakkının kullanımına varmadan engellenmesi için üretilmiş bir mekanizmalar bütünü olarak da değerlendirilebilir. Bu nedenle direnme hakkı, hukuk devletinin olağan işleyişi içinde kullanılan bir başvuru yolu değil, bu işleyişin etkisizleştiği veya ortadan kaldırılma tehdidiyle karşılaştığı eşikte gündeme gelen son güvence niteliğindedir.

Hukuk devletinin kurumsal yapısı işlemeye devam ederken belirli bir norm veya kamu politikasına karşı gerçekleştirilen kanuna aykırı, kamusal ve şiddetsiz karşı koyma, hukuk düzeninin genel meşruiyetini reddetmediği ölçüde sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilebilir. Rawls, sivil itaatsizliği kanun veya hükümet politikasında değişiklik sağlamak amacıyla gerçekleştirilen kamusal, şiddetsiz, vicdani, siyasal ve kanuna aykırı bir eylem olarak tanımlamaktadır (Rawls, 1997: 56). Eylemin toplum çoğunluğunun adalet duygusuna yöneldiğini ve doğrudan ya da dolaylı biçimde gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir (Rawls, 1997: 57). Sivil itaatsizliğin siyasal niteliği, ortak adalet anlayışına dayanmasından kaynaklanmaktadır (Rawls, 1997: 58). Kamusal, şiddetsizlik ve eylemin hukuki sonuçlarını üstlenme iradesi ise hukuk düzeninin genel meşruiyetinin bütünüyle reddedilmediğini göstermektedir (Rawls, 1997: 59).

Habermas da sivil itaatsizliği demokratik anayasal devletin olgunluğunu sınavan bir unsur olarak değerlendirmektedir (Habermas, 1985: 95). Sivil itaatsizliğin anayasal meşruiyetin korunmasında rol üstlenebileceğini belirtmesi, bu eylem biçiminin hukuk düzenini ortadan kaldırmaya değil, itiraz edilen norm veya uygulamayı düzenin ilkeleriyle yeniden uyumlu hâle getirmeye yöneldiğini göstermektedir (Habermas, 1985: 103). Dolayısıyla sivil itaatsizlik, belirli bir normun, kararın veya kamu politikasının değiştirilmesini amaçlarken hukuk düzeninin genel meşruiyetini ve kendisini düzeltme kapasitesini kabul etmektedir. Direnme hakkı ise siyasal iktidarın hukuk içinde sınırlandırılmadığı, olağan hukuki ve siyasal yolların etkisizleştiği veya anayasal düzeni ortadan kaldırmaya yönelik tehdidin mevcut kurumlar aracılığıyla giderilemediği bir eşığa ilişkindir. Direnme hakkının kavramsal olarak şiddeti zorunlu biçimde dışlamaması da onu sivil itaatsizlikten ayırmakta ve hukuk düzeninin olağan işleyişinin sınırına yerleştirmektedir.

Sivil itaatsizlik, mevcut hukuk düzeninin genel meşruiyetini kabul eden ve onun içindeki tekil bir haksızlığın giderilmesini amaçlayan bir karşı koyma biçimidir. Direnme hakkı ise iktidarın veya anayasal düzeni ortadan kaldırmaya yönelik bir gücün olağan hukuki mekanizmalarla sınırlandırılmadığı iddiasına dayanmaktadır. Bununla birlikte direnme hakkını doğuran koşulların bir anda ortaya çıkması zorunlu değildir. Yargısal başvuru, siyasal muhalefet, toplantı ve gösteri hakkı ile sivil itaatsizlik gibi araçların aşamalı biçimde işlevsizleştirilmesi ve tekil haksızlıkların birikmesi, direnmenin son çare olarak gündeme geldiği eşığın oluşmasına yol açabilir. Bu bağlamda son çare eşığını belirleyebilmek için bazı pozitif hukuk metinlerindeki direnme hakkı hükümlerini incelemek faydalı olacaktır.

POZİTİF HUKUK METİNLERİNDE DİRENME HAKKININ GÖRÜNÜMLERİ

Magna Carta: Zümresel Güvence Olarak Direnme

1215 tarihli Magna Carta'nın 61. maddesi, metinde tanınan güvencelerin ihlal edilmesi halinde yirmi beş baronun krala başvurmasını; ihlalin giderilmemesi durumunda ise kralın kalelerine, topraklarına ve mallarına el koyma dahil şiddete başvurabilmesini öngörmüştür (Magna Carta, m. 61). Bu düzenleme, kralı metne uymaya zorlayan bir güvence mekanizmasıdır. Bu yönüyle Magna Carta, kralın yetkilerini baronların ayrıcalıkları lehine fiilen sınırlandırabilecek hukuki bir direnme mekanizması içermektedir. Fakat burada düzenlenen direnme, evrensel bir hak değil, yalnızca belirli bir aristokratik zümreye tanınmış bir haktır.

Ayrıca Magna Carta'nın 1215 metnindeki 61. madde, günümüz Birleşik Krallık hukukunda yürürlükte bulunan bir direnme hakkı hükmü değildir. 61. maddenin 1216 tarihli yeniden yayımdan çıkarıldığı ve sonraki Magna Carta metinlerinin hiçbirinde yeniden yer almadığı belirtilmektedir (Rajagopalan, 2016: 53). Bu nedenle Magna Carta, güncel pozitif hukukta kullanılabilir bir direnme hakkı örneği olarak değil, tarihsel bir anayasal sınırlama ve zümresel güvence örneği olarak ele alınmalıdır.

1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi: Doğal Hak Olarak Direnme ve Kanuna İtaat Gerilimi

1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, direnme hakkının modern hak metinlerine girişi bakımından temel bir örnektir. Bildiri'nin 2. maddesinde siyasal toplumun amacının insanın doğal ve zamanaşımına uğramaz haklarını korumak olduğu belirtilmiş; bu haklar arasında özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme sayılmıştır (1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, m. 2).

Bununla birlikte Bildiri'nin 7. maddesi, kanunun belirlediği usul çerçevesinde çağrılan veya yakalanan kişinin derhal itaat etmesi gerektiğini, bu durumda gösterilen direncin ise kişiyi suçlu hale getireceğini ifade etmektedir (1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, m. 7). Bu durum, direnme hakkının pozitif hukuk içinde sınırsız ve serbestçe kullanılabilir bir hak olarak değil, baskıya karşı doğal haklar rejiminin son sınırı olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Bildiri'nin 16. maddesinde hak güvencesi ve kuvvetler ayrılığı bulunmayan bir toplumun anayasaya sahip sayılamayacağını belirtilmesi de bu yorumu desteklemektedir (1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, m. 16).

Dolayısıyla 1789 Bildirisi'nde direnme hakkı, mahkemede ileri sürülecek teknik bir hak olmaktan ziyade, meşru siyasal düzenin dayandığı doğal haklar felsefesinin parçasıdır. Bu nedenle hüküm, doğrudan uygulanabilir bir haktan çok baskıya karşı doğal haklar rejiminin kurucu ilkesini ifade etmektedir.

Belirtilmesi gerekir ki 1958 tarihli Fransa Anayasası'nın başlangıcı, Fransız halkının 1789 Bildirisi'nde tanımlanan insan haklarına ve ulusal egemenlik ilkelerine bağlılığını ilan etmektedir. Bu gönderme nedeniyle Bildiri yürürlükte bulunmakta ve anayasal değer taşımaktadır. Bununla birlikte Bildiri'nin 2. maddesi direnme hakkının kapsamını, kullanılma şartlarını ve uygulanma usulünü belirlememiştir. Dolayısıyla hükmün yürürlükte ve anayasal değerde olması ile olağan yargısal usuller içinde bağımsız biçimde uygulanabilir olması birbirinden ayrılmalıdır (Fransa Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç).

Virginia Haklar Bildirgesi ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

1776 Virginia Haklar Bildirgesi'nin 3. bölümü, yönetimin ortak yarar, koruma ve güvenlik amaçları bakımından yetersiz veya bu amaçlara aykırı hale gelmesi durumunda halkın çoğunluğunun yönetimi ıslah etme, değiştirme veya ortadan kaldırma hakkını tanımıştır (Virginia Haklar Bildirgesi, § 3). Bu formül, direnme düşüncesini doğal hak ve halk egemenliği çerçevesinde kurmuş; ancak hakkın kullanılmasını kurumsal bir usule bağlamamıştır.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin başlangıcı ise insan haklarının korunmasını, zulüm ve baskıya karşı son çare olarak başkaldırıya mecbur kalmaması için gerekçe olarak göstermektedir (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Başlangıç). Beyanname, “zulüm ve baskıya karşı başkaldırı” ifadesini kullanmakla birlikte burada direnme düşüncesine gönderme yapmaktadır. Fakat başkaldırıyı pozitif bir hak olarak düzenlememiş; aksine, insan haklarının hukuk düzeni tarafından korunmasını kişilerin böyle bir son çareye başvurmak zorunda kalmamasının güvencesi olarak göstermiştir.

Almanya ve Çekya: Anayasayı Koruma Hakkı Olarak Direnme

Federal Almanya Cumhuriyeti Temel Yasası'nın 20/4. maddesi, direnme hakkının pozitif hukukta açık ve dar koşullara bağlanmış anayasal örneklerinden biridir. Hüküm, “bu anayasal düzeni ortadan kaldırmak isteyen herkese karşı” ve “başka bir çarenin bulunmaması halinde” bütün Almanlara direnme hakkı tanımaktadır (Federal Almanya Cumhuriyeti Temel Yasası, m. 20/4). Buradaki hak, anayasal düzenin değiştirilmesi veya yeni bir düzen kurulması için değil, mevcut anayasal düzenin korunması için öngörülmüştür.

Bu nedenle Federal Almanya Cumhuriyeti'ndeki düzenleme, tipik bir “anayasayı koruma hakkı”dır. Bu hak ile *contra legem* direnme birbirinden ayrılmalıdır. Anayasayı koruma hakkı, mevcut anayasal düzenin zorla ortadan kaldırılmasına karşı yurttaşların son çare olarak karşı koymasını ifade eder. Direnme, yeni bir düzen kurmak için değil, yürürlükteki anayasal düzeni korumak için gündeme gelir.

Federal Almanya Cumhuriyeti Temel Yasası'nın 79/3. maddesinde 1. ve 20. maddelerde yer alan ilkelerin değişikliğinin yasaklanması, 20/4. maddedeki direnme hükmüyle birlikte anayasal düzenin korunmasına yönelik bir çerçeve içinde okunabilir (Federal Almanya Cumhuriyeti Temel Yasası, m. 79/3). Yani direnme hakkının düzen kurucu bir devrim yetkisi olarak değil, mevcut anayasal düzeni korumaya yönelik savunmacı bir hak olarak düzenlendiği görülmektedir.

Çek Cumhuriyeti Temel Hak ve Özgürlükler Şartı'nın 23. maddesi de benzer şekilde, demokratik insan hakları ve temel özgürlükler düzenini ortadan kaldırmaya yönelik kişilere karşı, anayasal organların veya hukuki yolların etkisiz kalması halinde yurttaşlara direnme hakkı tanır (Çek Cumhuriyeti Temel Hak ve Özgürlükler Şartı, m. 23). Burada da direnme hakkı genel bir devrime yönelik değil, demokratik anayasal düzeni korumaya yönelik olağanüstü bir savunma hükmü olarak düzenlenmiştir.

Bu iki örnek, direnme hakkının pozitif hukukta teknik değer kazanabileceği en elverişli alanın mevcut anayasal düzeni koruma amacı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bu hükümler, olağan yargısal usuller içinde bağımsız ve rutin biçimde ileri sürülen haklar gibi işlememektedir. Çünkü hakkın şartı, olağan hukuki yolların artık işlememesi veya anayasal organların etkisiz kalmasıdır. Bu koşulların olağan yargısal usuller içinde önceden ve bağlayıcı biçimde tespit edilmesi, hükümlerin yargısal uygulanabilirliği bakımından yapısal bir güçlük

doğurmaktadır. Bu nedenle bu hükümlerin, mahkemelerin gündelik uygulamasından ziyade anayasal düzenin son güvence fikrine yöneldiği ileri sürülebilir.

TÜRK HUKUKUNDA DİRENME HAKKI

Sened-i İttifak: Ayanlara Tanınan Sınırlı Direnme Yetkisi

Sened-i İttifak merkezi iktidar ile ayanlar arasındaki güç paylaşımının hukuki ifadesidir. Türk hukuk tarihinde direnme hakkı bakımından ilk örneklerden biri, 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak'tır. Belgenin dördüncü şartında sadrazamın hukuka aykırı buyruğuna karşı ayanların oybirliğiyle hareket edebilmesi bir direnme hakkı örneği olarak değerlendirilmektedir (Taşkın, 2004: 56). Bununla birlikte bu düzenleme, halk egemenliğine dayanan ve bütün yurttaşlara tanınan genel bir direnme hakkı değil, merkezi iktidar karşısında sadece ayanlara tanınmış yani zümresel bir güvence niteliğindedir. Beşinci şart kapsamında ise bir ayana yöneltilen haksız müdahalenin diğer ayanlarca birlikte bertaraf edilmesi öngörülmüştür (Pamir, 2004: 76). Pamir'e göre padişah mutlak egemenliği elinde tutmakla birlikte devlet işlerinden çekilmiş ve yetkilerini onun adına kullanmak üzere sadrazamı görevlendirmiştir (Pamir, 2004: 76). Fakat belgenin imzalanmasından beş hafta sonra Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesi üzerine etkisini yitirdiği belirtilmektedir (Pamir, 2004: 78). Hükümlerin uygulanmasını ve verilen sözlere uyulmasını denetleyecek bir mekanizmanın öngörülmemesi de belgenin başlangıçtan itibaren etkisiz kalmasına yol açmıştır (Pamir, 2004: 78). Bu nedenle Sened-i İttifak, anayasal devletin gelişimi bakımından önem taşısa da pozitif hukukta halka veya bireylere tanınmış genel bir direnme hakkı olarak değerlendirilemez. Türk anayasa tarihinde direnme hakkına modern anlamda açıkça yer veren ilk anayasa metni ise 1961 Anayasası olmuştur.

1961 Anayasası Başlangıcı: Devrimin Hukukileştirilmiş Meşruiyet Anlatısı

Türkiye Cumhuriyeti anayasaları içinde direnme hakkı ifadesine açık biçimde yer veren metin, 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmıdır. Başlangıçta Türk Milletinin, "anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini" gerçekleştirdiği belirtilmiştir (1961 Anayasası, Başlangıç). Bu ifade, direnme hakkının pozitif hukukta ideolojik ve kurucu meşruiyet işlevinin en açık örneklerinden biridir.

Ömeroğlu'nun aktardığı Temsilciler Meclisi görüşmelerinde Şinasi Özdenoğlu, direnme hakkının başlangıca alınmasını hem 27 Mayıs'ın meşruiyetinin açıklanması hem de Türk Milletinin geleceğe dönük temel güvencesinin kurulması bakımından savunmuştur (Ömeroğlu, 2009: 110). İkinci görüşmede Tarık Zafer Tunaya hakkın başlangıçta açıkça yer almasını önerirken, Ahmet Demiray kullanılan fiilin geçmiş zamanda kurulmasını isteyerek hükmü 27 Mayıs bağlamıyla sınırlandırmaya çalışmıştır (Ömeroğlu, 2009: 111). Yani direnme hakkının kullanım şartları oluşmuş, hak kullanılmış ve gerekli düzen kurulmuştur. Artık direnme hakkının kullanımı söz konusu değildir. Bu tartışmalar, hükmün geçmişteki kurucu kopuşu meşrulaştırma ile geleceğe yönelik siyasal güvence oluşturma işlevlerinin daha hazırlanma aşamasında iç içe geçtiğini göstermektedir.

Anayasa Mahkemesi konuya ilişkin kararında 27 Mayıs'ı, anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybeden iktidara karşı Türk Milletinin direnme hakkını kullanması olarak nitelendirmiş ve bu anlatıyı 1961 Anayasası'nın dayandığı demokratik hukuk devleti anlayışıyla ilişkilendirmiştir (AYM, E. 1963/16, K. 1963/83, 8.4.1963).

1961 Anayasası'ndaki formülasyon, yurttaşlara gelecekte kullanılabilecek, koşulları ve usulü belirlenmiş somut bir direnme hakkı tanımamıştır. Aksine, gerçekleşmiş askeri müdahale ve onun ardından ortaya çıkan kurucu iktidar tecrübesi, "milletin direnme hakkı" diliyle geriye dönük olarak meşrulaştırılmıştır. Böylece 27 Mayıs müdahalesi, 1961 Anayasası'nın kurucu anlatısında gayrimeşru bir darbe olarak değil, meşruiyetini kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkının kullanılması olarak anayasal zemine yerleştirilmiştir.

Bu işlev, anayasal düzlemde hukuki bir değer taşımakla birlikte, söz konusu değer bireylere yargı mercileri önünde doğrudan ileri sürülebilecek bir direnme hakkı tanımamaktadır. Aksine, başlangıç hükümlerinin taşıdığı normatif anlam, anayasal düzenin kurucu felsefesini, temel değerlerini ve siyasal meşruiyet anlayışını ortaya koyan yorumlayıcı bir çerçeve oluşturmaktan kaynaklanmaktadır. Bu noktada başlangıç hükümlerinin hukuki niteliği ile sembolik işlevi arasındaki ayrım belirginleşmektedir. Nitekim 1961 Anayasası'nın 156. maddesinde, Anayasa'nın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmının Anayasa metnine dahil olduğu açıkça düzenlenmiştir (1961 Anayasası, m. 156). Bu düzenleme, başlangıç kısmının Anayasa metninin bir parçası olarak hukuki değer taşıdığını göstermektedir. Bununla birlikte başlangıçta yer verilen her ilke veya kavramın doğrudan uygulanabilir ve bireyler tarafından dava konusu edilebilir haklar doğurduğu sonucuna varılamaz. Bu bağlamda 1961 Anayasası'nın başlangıcında yer verilen direnme hakkı, doğrudan uygulanabilir ve bireylere hak tanıyan bir norm niteliğinde değildir.

Karşılaştırmalı Değerlendirme

Karşılaştırmalı anayasa literatürü, direnme hakkına ilişkin anayasal hükümlerin farklı normatif ve siyasal işlevler taşıdığını göstermektedir. Ginsburg ve diğerlerinin anayasalara ilişkin incelemesi, direnme hükümlerinin demokratikleşme süreçleri ile darbeleri izleyen dönemlerde anayasal metinlere daha sık dâhil edildiğini göstermektedir (Ginsburg et al., 2013: 1230, 1232). Yazarlar, demokratikleşme süreçlerinden sonra kabul edilen hükümlerin gelecekteki otoriterleşme girişimlerine karşı anayasal düzeni korumaya yönelik bir güvence oluşturabildiğini; darbelerden sonra kabul edilen hükümlerin ise hukuk dışı yollarla gerçekleşmiş iktidar değişikliklerine geriye dönük meşruiyet kazandırabildiğini belirtmektedir (Ginsburg et al., 2013: 1232). Yani direnme hükmü bir anayasada geleceğe yönelik sınırlı bir savunma yetkisi verirken, başka bir anayasal düzende geçmişte gerçekleşmiş siyasal kopuşu haklılaştıran kurucu bir anlatı olarak görülmektedir. Bu durum, anayasaların yalnızca gelecekteki siyasal ve hukuki ilişkileri düzenlemediğini, aynı zamanda geçmişten yeniden yorumlama ve haklılaştırma işlevi de görebildiğini göstermektedir (Ginsburg et al., 2013: 1241).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Pozitif hukukta düzenlenen direnme hakkının temel sorunu, hakkın kullanılmasını gerektiren koşullar ağırlaştıkça bu koşulları belirleyecek ve sonuçlarını bağlayıcı biçimde karara bağlayacak kurumların karar verme kapasitesinin zayıflamasıdır. Olağan hukuki ve siyasal yollar etkili biçimde çalıştığı sürece direnme hakkının son çare şartı gerçekleşmez. Bu yollar siyasal iktidarı sınırlandırma veya anayasal düzeni koruma kapasitesini kaybettiğinde direnme ihtiyacı doğar; ancak aynı anda hakkın kapsamını belirleyecek, kullanım şartlarını denetleyecek ve hukuki sonuçlarını karara bağlayacak kurumsal zemin de etkisizleşir. Bu nedenle direnme hakkı, şartları önceden kesin biçimde tespit edilebilen ve olağan yargısal usuller içinde kullanılan bir hak niteliği kazanamaz. Hakkın yapısal çelişkisi, normatif dayanağını mevcut hukuk düzeninden almasına rağmen fiili önemini bu düzenin olağan koruma mekanizmalarının etkisizleştiği anda kazanmasında yatmaktadır.

Bu yapısal çelişki, direnme hakkının pozitif hukuk içinde bütünüyle etkisiz olduğu anlamına gelmez; ancak hukuk düzeninin tanıyabileceği direnmenin sınırını belirler. Pozitif hukuk, direnmeyi yürürlükteki düzenin aşılmasına yönelik genel bir yetki olarak değil, anayasal düzeni ortadan kaldırmaya yönelik bir girişime karşı son çare niteliğinde savunma izni olarak tanıyabilir. Federal Almanya Cumhuriyeti Temel Yasası ile Çekya Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı'ndaki hükümler bu niteliği taşımaktadır. Buna karşılık yürürlükteki siyasal ve hukuki düzenin bizzat aşılmasını ve yerine yeni bir düzen kurulmasını amaçlayan *contra legem* direnme, mevcut hukuk düzeninden kaynaklanan bir hak değildir. Pozitif hukuk, direnmeyi ancak devrimci niteliğinden ayırarak mevcut anayasal düzenin korunmasına yönelttiği ölçüde bünyesine kabul edebilmektedir.

Bu nedenle pozitif hukukta direnme hakkının hukuki anlamı, genel bir düzen değiştirme yetkisi vermesinde değil, anayasal düzeni ortadan kaldırmaya yönelik fiili saldırı karşısında belirli direnme davranışlarına koşullu izin sağlamasında aranmalıdır. Direnme hükmünün şartları gerçekleştiğinde, olağan koşullarda hukuka aykırı sayılabilecek bazı karşı koyma fiillerinin hukuki değerlendirilmesi değişebilir. Anayasal düzeni koruma biçiminde bir direnme hakkı hükmünün sonucu, tarafımızca en iyi ihtimalle direnme fiillerine anayasal bir izin veya hukuka uygunluk ölçütü sağlayabilmesidir. Bununla birlikte bu sonuç da direnme hakkını mahkemeden izin alınarak kullanılabilen sıradan bir hak hâline getirmez. Hakkın kullanılmasından önce mahkemeden izin alınması, direnme hakkının başka bir hukuki yolun bulunmamasına dayanan son çare niteliğiyle bağdaşmamaktadır.

Direnme hakkı, uygulanabilirlik sorununun yanında bir meşruiyet sorunu da içermektedir. Cumhuriyet, demokratik hukuk devleti, insan haklarına saygılı devlet gibi hükümler hukuk düzeninin bütün işleyişine yön verirken direnme hakkı, bu işleyişin kırıldığı anda devreye girmek üzere düzenlenmektedir.

Buna karşılık pozitif hukukta yer alan her direnme hükmü ileriye dönük kullanılabilir bir hak oluşturmak zorunda değildir. Anayasalarda bazı hükümler, yetki vermek yerine geçmişte gerçekleşmiş siyasal kopuşları yorumlama ve meşrulaştırma işlevi görmektedir. 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmında direnme hakkına yapılan gönderme, iktidarın meşruiyetini kaybettiği ve yeni kurucu iktidarın halk adına hareket ettiği iddiasını temellendirmektedir. Burada kurucu iktidar, hukuk düzeninin dışında gerçekleşen siyasal kopuşu direnme hakkı diliyle açıklayarak kuruluş anındaki hukuk dışılığı sonradan anayasal meşruiyet içine yerleştirmektedir.

Bu çerçevede direnme hükümlerinin iki temel işlevinden söz edilebilir. Birinci işlev, mevcut anayasal düzeni ortadan kaldırmaya yönelik girişimlere karşı kişilere koşullu bir savunma izni sağlamaktır. Bu tür hükümler, belirli şartların gerçekleşmesi hâlinde kişilerin hukuki konumunu değiştirerek uygulanma ihtimali zayıf da olsa gerçek bir normatif içerik taşımaktadır. İkinci işlev ise anayasal düzenin kuruluşunu ideolojik olarak anlamlandırmak ve meşrulaştırmaktır. Direnme hakkına yapılan gönderme, bu kapsamda geçmişte gerçekleşmiş devrim, darbe veya benzer kurucu kopuşları halkın haklı direnişi olarak yeniden yorumlayabilir; aynı zamanda bu yorumu toplumsal

hafızaya yerleştirerek gelecekteki iktidar sahiplerine siyasal bir uyarı yöneltebilir. Ancak bu ikinci işlev sadece kurucu, sembolik ve ideolojik sonuçlar doğurmaktadır.

KAYNAKÇA

- Agamben, G. (2005). *State of exception* (K. Attell, Trans.). University of Chicago Press.
- Ginsburg, T., Lansberg-Rodriguez, D., & Versteeg, M. (2013). When to overthrow your government: The right to resist in the world's constitutions. *UCLA Law Review*, 60, 1184–1260.
- Habermas, J. (1985). Civil disobedience: Litmus test for the democratic constitutional state. *Berkeley Journal of Sociology*, 30, 95–116.
- Hart, H. L. A. (1994). *The concept of law* (2nd ed.). Clarendon Press.
- Kelsen, H. (1967). *Pure theory of law* (M. Knight, Trans.). University of California Press.
- Ömeroğlu, Ö. (2009). Direnme hakkı, meşruluğu ve pratik değeri. *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(1–2), 103–115.
- Pamir, A. (2004). Osmanlı egemenlik anlayışında Sened-i İttifak'ın yeri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(2), 61–82.
- Rajagopalan, S. (2016). “Magna Carta Revisited: Parchment, Guns, and Constitutional Order.” *International Review of Law and Economics*, 47, 53–59.
- Rawls, J. (1997). Sivil itaatsizliğin tanımı ve haklılığı (Y. Coşar, Çev.). *Kamu vicdanına çağrı: Sivil itaatsizlik* (ss. 54–75). Ayrıntı Yayınları.
- Schmitt, C. (2005). *Political theology: Four chapters on the concept of sovereignty* (G. Schwab, Trans.). University of Chicago Press.
- Taşkın, A. (2004). Baskıya karşı direnme hakkı. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 52, 37–65.

MEVZUAT, BİLDİRGELER VE YARGI KARARLARI

- Anayasa Mahkemesi. (1963). E. 1963/16, K. 1963/83, 8 Nisan 1963. <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1963/83> (Erişim Tarihi: 17.07.2026).
- Çek Cumhuriyeti Temel Hak ve Özgürlükler Şartı. (1993). https://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/ustavni_soud_www/Pravni_uprava/AJ/Listina_English_version.pdf (Erişim Tarihi: 17.07.2026).
- Federal Almanya Cumhuriyeti Temel Yasası. (1949). https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (Erişim Tarihi: 17.07.2026).
- Fransa Cumhuriyeti Anayasası. (1958). Constitution of 4 October 1958. Conseil constitutionnel. <https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/constitution-of-4-october-1958> (Erişim Tarihi: 17.07.2026).
- İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi. (1948). <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (Erişim Tarihi: 17.07.2026).
- İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi. (1789). <https://www.elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen> (Erişim Tarihi: 17.07.2026).
- Magna Carta. (1215). <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/magna-carta/british-library-magna-carta-1215-runnymede/> (Erişim Tarihi: 17.07.2026).
- Türkiye Cumhuriyeti 1961 Anayasası. (1961). <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1961-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 17.07.2026).
- Venedik Komisyonu. (2011). Report on the rule of law (CDL-AD(2011)003rev). European Commission for Democracy through Law.
- Virginia Haklar Bildirgesi. (1776). <https://www.archives.gov/founding-docs/virginia-declaration-of-rights> (Erişim Tarihi: 17.07.2026).